

“Birlikte Nasıl Yaşayabiliriz?” Sorusu Üzerine Liberal Perspektiften Bir Değerlendirme

Yaşam BALKU¹

Özet

Bireysel farklılıkların, çeşitliliğin, farklı iyi hayat anlayışları ve dünya görüşlerinin sayıca artış gösterdiği liberal toplumlarda “Birlikte nasıl yaşayabiliriz?” sorusu önem kazanmıştır. Bu nedenle çoğulculuğun ve hoşgörünün en kapsayıcı şekilde nasıl uygulanabileceği, liberalizm için tartışma konularından birisi olmuştur. Bu konuya bir çözüm önerisi sunan John Rawls ise, çoğulcu ve hoşgörülü bir toplum modeli olarak *iyi düzenlenmiş toplum* anlayışını geliştirmiştir. İyi düzenlenmiş toplum anlayışı, bireysel hak ve özgürlükleri merkezine almakta olup, bireysel özgürlükler üzerinden çoğulcu bir toplum modeli sunmaktadır. Bu çalışmanın amacı da “Birlikte nasıl yaşayabiliriz?” sorusunun cevabını Rawls’un gözünden liberal bir perspektifle ortaya koyabilmektir. Çalışmada, Rawls’un iyi düzenlenmiş toplum anlayışı, devlet ve toplum başlıkları açısından gruplandırılarak incelenecektir. Bu doğrultuda farklılıkların barış içinde yaşaması, bireysel özgürlüklerin topluma ve devlete karşı korunması, hoşgörünün ve çoğulculuğun genişletilmesi gibi noktalarda Rawls’un liberalizme sunduğu katkıların da tespit edilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Çoğulculuk, Hoşgörü, Rawls, İyi Düzenlenmiş Toplum.*

Giriş

Liberalizmin temelinde *bireyin özgürlüğü* düşüncesinin olduğu ifade edilebilir. Bu nedenle bireysel tercihlere saygı duyulması gerekliliği doğmaktadır. Bireyler, istedikleri hayatları yaşayabilme özgürlüğüne sahiptirler. Bu durum bireylere, hakları ve kendi dünya görüşleri doğrultusunda özgür bir şekilde hareket edebilme kabiliyetini kazandırmaktadır. Toplumda yer alan her bir bireyin birbirinden farklı dünya görüşleri ve iyi hayat anlayışları bulunmaktadır (Lund, 1996; Moore, 1991; Mulligan, 2015). Bireysel farklılıklar ve farklı dünya görüşleri ve toplumsal çeşitliliklerdeki yaşanan artış neticesinde ise, çoğulculuk kavramının liberal doktrin içinde önemli bir yer oluşturduğu ifade edilebilir. Bu durumdan kaynaklı olarak da “Birlikte nasıl yaşayabiliriz?” sorusunun liberalizm için önemli bir soru halini aldığı dile getirilebilir.

---

¹ Doktora Öğrenci, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, yasamm.balku@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8655-4084>

Liberal doktrin içinde yer alan düşünürlerden birisi olan John Rawls² ise, liberal çoğulculuğun toplumsal düzene nasıl en iyi şekilde entegre edilebileceğine yönelik olarak fikirler geliştirmiştir. Bireysel özgürlükleri en yüksek verimlilikte koruma amacı güden Rawls'un aslında "Birlikte nasıl yaşayabiliriz?" sorusuna cevap aradığı ifade edilebilir. Çünkü Rawls, *İyi düzenlenmiş toplum anlayışında* çoğulculuğun; örtüşen konsensüs vasıtasıyla makul çoğulculuk olarak siyasal ve toplumsal düzeyde uygulanabileceği görüşündedir. Geliştirmiş olduğu bu fikirleriyle birlikte liberalizmin, *Siyasal Liberalizm* kanadında yerini almıştır. Rawls'a göre (2007: 25) siyasal liberalizm şu şekilde tanımlanabilir: "Anayasal bir liberal demokratik rejim çerçevesinde, dinsel olan ve olmayan, liberal olan ve olmayan, makul doktrinler topluluğunun doğru nedenlere bağlı olarak onaylayacağı bir siyasal adalet anlayışdır". Dolayısıyla farklılıkların çoğaldığı modern toplumlarda ortak bir değer etrafında siyasal bir anlayışın belirlenmesinin güçlüğüne Rawls'un ana problemlerinden birisi haline geldiği ifade edilebilir.

Rawls'un (2007: 210), farklılıkları kapsayacak çoğulcu ve hoşgörülü liberal demokratik bir toplumun nasıl düzenlenebileceğini açıkladığı iyi düzenlenmiş toplum anlayışında şu adımları izlediği ifade edilebilir: Kapsamlı doktrinleri ve siyasal liberalizmi birbirinden ayırır, bu ayrımı anayasa ve yasalar düzleminde gerçekleştirir, ardından da bu düşüncelerini demokratik bir kültür olarak toplum düzleminde yansıtır.

Bu çalışmanın amacı da "Birlikte nasıl yaşayabiliriz?" sorusunun cevabını Rawls'un gözünden liberal bir bakış açısıyla ortaya koyabilmektir. Sorunun cevaplanabilmesi amacıyla ise Rawls'un düşünceleri, demokratik ve çoğulcu bir kültür kapsamında dizayn ettiği iyi düzenlenmiş toplum düşüncesi merkeze alınarak açıklanacaktır. Çalışma, Rawls'un iyi düzenlenmiş toplum anlayışını, liberal bir çoğulcu toplum modeli olarak ele alarak, liberalizme yönelik olarak sunulan çoğulcu önerilerin tespit edilmesini hedeflemektedir.

Çalışmada öncelikle çoğulculuk kavramının, liberalizm içinde yer alan kapsamlı doktrinlerle olan ilişkisine yer verilecektir. Bu başlık altında siyasal liberalizmin kapsamlı doktrinler ve çoğulculukla olan ilişkisi açıklanacaktır. Ardından, Rawls'un iyi düzenlenmiş toplum düşüncesi, devlet boyutu ve toplum boyutu olmak üzere iki başlık altında gruplandırılarak incelenecektir. Böylelikle Rawls'un, siyasal ve toplumsal olarak bir arada en iyi şekilde yaşayabilmek için geliştirmiş olduğu cevapların ve önerilerin tespit edilmesi hedeflenmektedir.

---

² Tam adı John Bordley (Jack) Rawls olan liberal düşünür, John Rawls adıyla bilinmektedir (Kocaoğlu, 2015: 7).

Çoğulculuk, Kapsamlı Doktrinler ve Siyasal Liberalizm

Modern liberal demokratik toplumlarda bireyler, kültürler ve dinler farklılıklarıyla ön plana çıkmaktadır. Liberalizm, farklılıkların bir arada yaşadığı toplumlarda *çoğulculuk* ilkesinin yardımıyla özgürlüklerin korunabilmesini amaçlamaktır (Horton, 1993: 1). Liberal çoğulculuk, toplumsal çeşitliliğin bir tür yorumudur. Çoğulculuk kavramı, farklılıkların törpülenerek bir arada yaşamasını değil, aksine çatışan veya rekabet eden grupların tek bir düzeye indirgenmeden birlikte yaşayabilmelerini ifade etmektedir. Farklı dünya görüşleri, siyasi çıkarlar, inançlar, bakış açıları vb. gibi çatışan tüm değerlerin toplumda bir arada var olabilmelerini amaçlamaktadır (Yumatle, 2015: 1). Bu anlamda değerlerin heterojenliğini, homojenliğe indirgemenen koruyabilmek önemlidir (Dzur, 1998: 377). Dolayısıyla liberalizm içinde, toplumda bir arada var olan ve çatışan değerlerin tamamını kapsayabilen çoğulcu bir doktrin beklentisi ortaya çıkmıştır (Dzur, 1998: 375). Çoğulculuğun tam anlamıyla sağlanabilmesi içinse, ona eşlik eden bir kavram daha bulunmaktadır.

Siyaset teorisinin merkezinde yer alan ve liberal demokrasinin ana faktörü olarak öne çıkan kavramlardan birisi olan *hoşgörü* ise (Murphy, 1997: 595), kelime olarak “bir şeye tahammül etmek, ona müdahalede bulunmaktan kaçınmak, kabul etmek” anlamlarına gelmektedir (Mulligan, 2015: 278). Liberal hoşgörü ise, farklı yaşam tarzlarına ve fikirlere karşı saygılı olabilmeyi ve ek olarak onları koruyabilmeyi ifade etmektedir. Çoğulcu toplumlarda da farklı tercihler yapma hakkına sahip sayıca fazla birey ve grup bulunmaktadır. Bu nedenle *hoşgörü* ve *çoğulculuk* kavramları, biri olmadan diğerinin var olamayacağı iki kavram olup, liberalizm ise aslında bunu sağlamayı amaçlayan siyasal bir sistemdir (Mulligan, 2015: 280). Çünkü Cohen’e göre (2004: 73-74) hoşgörü, farklılıkları yalnızca kabul etmek değil, farklılıkları ortak bir masaya yatırabilmektir. Yani çoğulcu toplumlarda kimse masaya farklı bir fikir getirmiyorsa zaten ortada hoş görülecek bir şey yok demektir. Bu nedenle hoşgörü doğası gereği çeşitlilik gerektirir ve çeşitliliğin hoş görülmesi çoğulculuğu sağlar. Bu doğrultuda, liberalizm ve çoğulculuk arasındaki ilişki köprüsünün, hoşgörü yoluyla kurulduğu ifade edilebilir (Horton, 1993: 2).

Çoğulculuktan liberalizme giden yolda ise, birtakım önemli kriterler daha bulunmaktadır. Liberal çoğulculuğun uygulama adımları hem siyasal hem de toplumsal kurumlar için tanımlanmaya çalışılmıştır. Her iki kurum içinde çoğulculuğun tam anlamıyla sağlanabilmesi için Crowder tarafından altı temel ilke olduğu öne sürmüştür. Bu ilkeler ise şunlardır:

- *Hoşgörü İlkesi*: Farklı iyi hayat anlayışlarına karşı hoşgörü gösterilmesini içermektedir (Crowder, 1994: 296).

- *Seçme Özgürlüğü İlkesi*: Özgür bir biçimde tercihte bulunabilmeyi içermektedir (Crowder, 1994: 297).
- *İnsanlık ve Hümanizm İlkesi*: Kişisel özgürlükleri, kendi kendini yönetmeyi, insanların eşit ve özgür olmalarına yönelik argümanları içermektedir (Crowder, 1994: 299).
- *Çeşitlilikler ve Farklılıklar İlkesi*: Birden fazla değerın mevcut olduğu kapsayıcılık argümanlarını içermektedir (Crowder, 1994: 300).
- *Doğru ve Doğruculuk İlkesi*: Farklı ve çeşitli değerlerin var olduğunun kabul edilmesi ve bu değerlerin bireylerin veya grupların kendilerine göre doğru olduğunun kabul edilmesine yönelik argümanları içermektedir (Crowder, 1994: 301).
- *Bireysel Özerklik İlkesi*: Farklı değerler çatışabilir ancak birlikte var olmayı sürdürmektedirler. İlke şu şekilde ifade edilebilir: “Bu değerler benim için doğru, diğer değerler de sizin için doğru” (Crowder, 1994: 302).

Çoğulculuk ilkesi gereğince toplumda bir arada var olan farklı değer ve dünya görüşlerinin, siyasal ve toplumsal kurumlar açısından birlikte nasıl yaşayacakları tartışma konusu olmuştur. Bu doğrultuda yukarıda ifade edilen çoğulculuk ilkeleri çerçevesinde, liberalizm içinde ortaya çıkan kapsamlı ve siyasal liberalizm ayrımının temelini oluşturduğu ifade edilebilir. Daha da temele inildiği takdirde bu ayrımın kaynağında, her bireyin birbirinden farklı dünya görüşlerinin veya iyi hayat anlayışlarının olduğu dile getirilebilir.

Çoğulculuk kavramı, liberalizm içinde yer alan kapsamlı doktrinler kavramıyla yakından ilişkilidir. Çünkü kapsamlı doktrinler; felsefi, dini veya ahlaki argümanlar bakımından birey açısından bağlayıcılık etkisi bulunan kişisel dünya görüşlerini ifade etmektedir. Her birey kendi kapsamlı doktrinlerini korumaya özen göstermektedir. Ancak siyasi kurumların, hakların ve adaletin meşruiyetini sağlamak noktasında, kapsamlı bir doktrine güvenilememektedir. Bu nedenle siyasal olan, rasyonel yani *makul olan* olarak gözükmektedir. Ancak ifade edilmelidir ki liberal bir topluluğun içinde, bireylerin sahip olduğu kapsamlı doktrinlere yönelik olarak makuliyet ayrımı yapılmamaktadır. Aksine bireylerin kapsamlı doktrinlerinin tehlikeye atılmaması, kısıtlanmaması ve bu konudaki inanç özgürlüklerinin korunması, liberal bir çoğulculuk değeri olarak ön plana çıkmaktadır (Avila, 2004: 5-6).

Kapsamlı doktrinler, ortak bir iyi hayat anlayışının etrafında buluşulabileceği fikrini ifade etmektedir (Uslu, 2014: 1546). Ancak modern demokratik toplumlarda “ortak bir iyinin” bir değer olarak, herkes tarafından benimsenebilmesi güçtür. Genellikle, neyin daha iyi olduğu konusunda fikir ayrılıkları yaşanmaktadır. Ahlaki veya dini olarak, aynı görüşün üzerinde fikir birliğine varmak, her insanın farklı fikirleri ve inançları olması bakımından zorlayıcıdır (Sandel, 1994: 1771).

Belirli bir iyi hayat anlayışını benimseyebilen kapsamlı doktrinler, belirli hoşgörü ilkeleri üzerinden de toplumda uzlaşma yoluna gidilebileceğini savunmaktadır. Ancak bu doktrinler; tarafsızlık, bireycilik vb. gibi liberal ilkelerle uyuşmayacaklarından rasyonel bir konsensüsün/görüş birliğinin/uzlaşmanın da temeli olmayabilirler (Mandle ve Reidy, 2015: 445-446). Bu nedenle liberal bir devletin meşruiyetinin sağlanabilmesi için önemli bir kriter olan liberal tarafsızlık anlayışı; devletin, bireylerin sahip olduğu *bütün iyi hayat anlayışları* karşısında tarafsız kalmasını gerektirmektedir (Uslu, 2014: 1541).

Siyasal liberalizm ise, özgür bir toplumun olabilmesinin öncelikli koşulunun *makul çoğulculuk* olduğunu savunmaktadır. Bu durumun nedeni ise üç şekilde açıklanabilir: Birincisi; dinsel, felsefi veya ahlaki olan kapsamlı doktrinler üzerinde hiçbir şekilde fikir birliğine varılamamasıdır. Ayrıca bu konularda alınan bir kararın, her zaman bir başkasının özgürlüğünü kısıtlama ihtimali bulunmaktadır. İkincisi ise; insan aklının özgür ve rasyonel kullanımının kamusal bir gerekçe sunabilmesidir. Ancak kapsamlı doktrinler, herkesin kabul edebileceği objektif bir gerekçe olarak sunulamamaktadır. Bu durum özgür toplumsal kurumlar ve mekanları inşa etmeye engel teşkil edebilir. Üçüncü olarak ise, birey ve grupların, bağımsız olabilmeleri için liberalizmin, hiçbir kapsamlı doktrine dayanmaması gerekliliğidir (Talissee, 2008: 111). Rawls'un siyasal liberalizm anlayışını dayandırdığı kriterlerin de yukarıda ifade edilen maddeler olduğu söylenebilir.

Başka bir deyişle Rawls, siyasal liberalizm aracılığıyla herkesin kendi iyi anlayışları doğrultusunda özgürce yaşayabilecekleri ve birbirleriyle eşit olabilecekleri çoğulcu bir toplum tasarlamayı istemiştir (Çelik, 2016: 85). Dolayısıyla siyasal liberalizm, belirli bir iyi anlayışını savunan çoğunluğa taraf olmaktan ziyade, çoğulluğa karşı tarafsız kalabilmenin önemli bir yolu olarak gözükmektedir (Lund, 1996: 482).

Rawls'un siyasal liberalizm anlayışıyla çoğulculuğu ve hoşgörüyü güderek tasarladığı toplum düzeni, *iyi düzenlenmiş toplum* fikrinin parçasıdır. Bu çalışmada da Rawls'un iyi düzenlenmiş toplum anlayışının çoğulcu boyutu açıklanmak istenildiğinden, Rawls'un düşüncelerine bu çerçevede yer verilecektir.

Rawls ve Siyasal Liberalizm

İyi Düzenlenmiş Toplum: Devlet ve Kapsamlı Doktrinler

İyi düzenlenmiş toplum, eşit ve özgür vatandaşların ve siyasal bir adalet anlayışının var olduğu toplum düzeni olarak tanımlanabilir. Bir toplumun iyi düzenlenmiş olduğunun söylenebilmesi içinse Rawls'a göre üç ögenin olması gerekmektedir. Bu ögeler şu şekildedir:

- a) Herkes tarafından kabul edilen adalet ilkelerinin varlığı ve herkes tarafından bu ilkelerin kabul edildiğinin biliniyor olması
- b) Siyasal ve toplumsal kurumların aslında tek bir toplumsal iş birliği sistemi altında işliyor olması
- c) Toplumdaki vatandaşların adalet hissine sahip olması ve buna uygun davranmalarıdır (Rawls, 2007: 79).

Rawls'a göre (1975: 548-549) iyi düzenlenmiş toplumda bireyler, haklara sahip olduklarını bilirler bu haklara herkes tarafından saygı gösterilmesini beklerler. Bu nedenle devlet mekanizmasının gösterdiği hoşgörüsüzlük bireylerin iyi hayat anlayışının baskı altına alınmasına veya bu konudaki özgürlüklerinin kısıtlanmasına neden olabilmektedir. Bu nedenle Rawls, adalet ilkelerinin birey-toplum-devlet üçgeninde herkes tarafından kabul edilebilmesi için tüm kapsamlı doktrinlere karşı tarafsız kalacak bir devlet portföyü çizmeye çalışmıştır.

Rawls'a (2007: 80), göre bireylerin, temel hak ve özgürlükleri doğrultusunda sahip oldukları bu farklılıklar devlet ve toplum tarafından korunmalıdır. Çünkü iyi düzenlenmiş modern demokratik toplumlar dinsel, felsefi ve ahlaki öğretiler bakımından çeşitliliğin ve farklılıkların bulunduğu toplumlardır. Sayıca fazla olan makul siyasal anlayışları ortak paydada buluşturmayı amaçlayan Rawls, bu türden bir liberal toplum düzeninin nasıl sağlanabileceği sorusuna cevap aramıştır. Bu nedenle Rawls'un siyasal liberalizmi, kapsamlı doktrinleri dışarda bırakmaktadır (Rawls, 2007: 22). Kapsamlı doktrinlerin dışarda bırakılması, siyasal liberalizmdeki devlet düşüncesini de etkilemektedir. Bu nedenle kapsamlı doktrinlerin yer almadığı liberal devlet düşüncesinde, *modus vivendi* anlayışı mevcuttur. Rawls'un da liberal devlete bakış açısı bu şekildedir.

Siyasi liberalizm anlayışında devlet, *modus vivendi* anlayışı üzerine inşa edilmektedir. *Modus vivendi*, birlikte barış içinde yaşayabilmek amacıyla herhangi bir iyi hayat anlayışına başvurulmaksızın, akıllıca bir anlaşma veya ortaklık kurabilme yoluna gitmeyi ifade etmektedir (Uslu, 2014: 1546). Bu yönüyle liberal hoşgörünün uygulanabilmesi için en stratejik yol olarak görülmektedir. Çatışan bireylerin ve grupların arasında, kapsamlı bir doktrine başvurulmadan karşılıklı hoşgörünün ancak bu şekilde sağlanabileceği düşünülmektedir. Bireylerin, kendi tercihleriyle seçtikleri yaşam tarzlarını, birbirlerine empoze etmeleri değil aksine, hoşgörü göstermeleri beklenmektedir (Scheffler, 1994: 5).

Rawls'a göre siyasal kültür ve siyasal adalet, *kamusal akla* dayanmaktadır. Kamusal akıl, bütün vatandaşların ortak bir konsensüs/görüş birliğine vararak ortaya çıkardıkları siyasal olan akıl türünü ifade etmektedir. Ortak faydayı ve siyasal adaleti gözettiğinden, bütün iyi hayat anlayışlarına karşı tarafsız, kapsamlı doktrinlerden de bağımsızdır (Rawls, 2007: 55). Her birey, kendi vicdan ve düşünme özgürlüğü çerçevesinde sahip olduğu iyi hayat anlayışını oluşturabilir

ancak kamusal akıl oluştururken bu düşüncelerini öne süremez (Rawls, 2007: 56). Dolayısıyla bireylerin öznel olarak benimsedikleri ahlaki, dini veya felsefi argümanların, ortak kamusal bir değer olarak topluma sunulmasının önüne geçilmeye çalışıldığı ifade edilebilir.

Ortak kamusal akıl, herhangi bir bireye ait olan iyi hayat anlayışını savunmayarak, aslında her bireyin kendi iyi hayat anlayışını yaşama özgürlüğünü korumayı amaçlamaktadır. Böylelikle hiçbir birey, başkasının değerlerini ve inançlarını benimsemek zorunda kalmamaktadır. Tam da bu nedenle Rawls'un siyasal liberalizminin ana amacı, kimsenin hakkını ihlal etmeyen adil, meşru ve asgari nitelikteki bir devlete ulaşmaktır (Rawls, 2007: 294).

Rawls'un devlet düşüncesini iki adımda açıkladığı dile getirilebilir. Bunlardan ilki yukarıda da ifade edildiği üzere bütün bireylere zorunlu olarak tek bir dinsel, felsefi ya da ahlaki bir doktrinin empoze edilemeyeceği gerçeğidir. İkincisi ise (Rawls, 2007: 82), bütün bireylerin aynı anda kendi istekleriyle benimseyebilecekleri ortak ve tek bir dinsel, felsefi ya da ahlaki bir doktrin olamayacağıdır. Bireyin hak ve özgürlüklerinin korunabilmesi amacıyla siyasal alanın bu doktrinlerden bağımsız olması gerekmektedir. Bu nedenle Rawls'a göre (2007: 226) devletin kendisi, belirli bir iyi hayat anlayışını veya kapsamlı doktrini tercih etmemelidir. Bununla birlikte Rawls tarafından (2007: 228), devletin tüm iyi hayat anlayışları karşısında tarafsız kalmasının önem arz etmesinin üç temel sebebi bulunmaktadır: Bunlardan ilki, devletin tarafsız kalarak her vatandaşa istediği ve benimsediği iyi hayat anlayışını hayata geçirebilme şansını vermesidir. İkincisi, hiçbir vatandaşın kapsamlı doktrinini birbirinden ayırmayarak veya üstün tutmayarak herkese karşı eşit mesafede durmasıdır. Sonuncusu ise, vatandaşlar için belirli bir iyi hayat anlayışını benimsemelerine neden olacak politikaların yapılmasına ve uygulanmasına izin vermeyecek olmasıdır.

Rawls için (2007: 199) devletin bütün iyi hayat anlayışlarına eşit mesafede durabilmesinin yolu ise liberal demokratik bir anayasanın yapılmasıdır. Liberal anayasa, Rawls'un ifadesiyle *örtüşen konsensüsün* ilk adımıdır. Bu anayasayla birlikte bütün bireyler, eşit ve özgür kılınmalı, temel siyasal hak ve özgürlükler bakımından güvence altına alınmalıdır. Aynı zamanda demokratik bir devletin siyasal prosedürleri anayasayla belirtilmelidir (Rawls, 2007: 195).

Rawls'a göre (2007: 230) özgürlüğün korunmasının anahtarı, bireyin hem devletle hem de toplumla olan ilişkisinin temelinde olan anayasa ve yasalardadır. Toplum ve devlet tarafından onaylanan Anayasa ve yasalar, bireyin özgürlüğünü hem devlete hem de topluma karşı garanti altına almaktadır. Rawls'a göre bireyleri ahlaki, felsefi veya dini inançlarını yaşamaktan alıkoyan yasal veya toplumsal bir neden olamaz. Çünkü yasalar da zaten halihazırda toplum

tarafından onanmıştır. Bu nedenle toplumun ve devletin esas görevi, bireyin bu inançlarını yaşamaktan alıkoyulmasının engellenmesidir.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle Rawls'a göre, farklılıkların bir arada yaşaması için gerekli olan ilk unsur, liberal devletin farklı bütün iyi hayat anlayışlarına karşı tarafsız olmasıdır. İkinci unsur ise, bireylerin de birbirlerinin farklı iyi hayat anlayışlarına karşı hoşgörülü olmalarıdır. Bu nedenle bir sonraki başlık altında Rawls'un, iyi düzenlenmiş toplum düşüncesi çerçevesinde bireylerin farklılıklarla bir arada nasıl yaşayabileceklerine yönelik olarak geliştirdiği fikirlerine yer verilecektir.

İyi Düzenlenmiş Toplum: Özgürce Bir Arada Yaşamak

Rawls'un iyi düzenlenmiş toplum düzeninde hakkaniyet olarak adalet³ anlayışı mevcuttur. Hakkaniyet olarak adalet, gücünü yalnızca iki etkenden almaktadır: Bunlardan ilki, özgürlüğün önceliğidir; ikincisiyse, özgürlükler sistemi gereğince herkesin eşit haklara sahip olmasıdır (Rawls, 2007: 279). Dolayısıyla bireylerin özgürlükleri ve hakları, iyi düzenlenmiş toplum düşüncesinin merkezinde yer almaktadır.

Rawls'a göre birey, eşit ve özgür niteliklerinin yanı sıra modern demokrasinin siyasal hak ve sorumluluklarına sahip olan, siyasal bir ilişkinin içinde yer alan, siyasal bir kişiliktir. Doğumundan ölümüne değin bir toplumla yaşayan bireyler, toplu halde siyasal iktidarı eşit ve özgür şekilde kullanırlar. Dolayısıyla siyasal kararların meşruiyeti, bireylerin birbirlerine kararları meşru olarak kabul ettirebilmesi anlamına gelmektedir (Rawls, 2007: 29). Kararların meşru olarak değerlendirilebilmesinin ölçütü olarak ise Rawls, Anayasayı ve yasaları işaret etmektedir (Rawls, 2007: 30). Çünkü Rawls'a göre (2007: 51) eşitliğin ve özgürlüğün güvence altına alınması, aynı zamanda siyasal ve toplumsal kurumların da bu doğrultuda düzenlenmesini ve kurumsal bir güvencenin ortaya koyulmasını da gerektirmektedir.

Rawls'a göre (2007: 74) bireylerin özgürlükleri, üç açıdan değerlendirilebilir. Bunlardan ilki, her bireyin kendisini ve diğerlerini kendi iyi hayat anlayışına sahip olacak nitelikte görmesidir. İkincisi ise, bireyler kendi iyi hayat anlayışlarının doğrulayıcısı olarak kendilerini görmektedirler (Rawls, 2007: 76). Üçüncüsü ise, bireylerin kendi amaçları doğrultusunda sorumluluk alabilmeleridir (Rawls, 2007: 77). Özgürlük ve eşitlik temelinde bireyi açıklayan Rawls, bireylerin bu niteliklerini kaybetmeden bir araya gelmesi sürecini ise, *toplumsal iş birliği* fikri ile açıklamaktadır.

---

³ Hakkaniyet olarak adalet teorisi, Rawls tarafından geliştirilen bir adalet teorisi olup, doğrunun iyi karşısındaki öncelenmesi ilkesinden hareket eden, eşit ve özgür vatandaşların olduğu toplumlarda kendisini gösteren bir teoridir (Detaylı bilgi için ayrıca bkz: Rawls, J. (2017). Bir Adalet Teorisi. Ankara: Phoenix Yayınevi.).

Toplumsal işbirliğini sürdürebilir kılan etkenler, kamusal akıl ve örtüşen konsensüstür. Toplumsal iş birliği süreci ise üç adımda gerçekleşmektedir. Rawls'a göre birinci adım; kamusal akıl tarafından toplumsal olarak belirlenen ve uyulması gereken prosedür ve kurallara uyulmasıdır. İkinci adım, bu kuralların ve prosedürlerin herkes tarafından kabul edilmiş olmasıdır. Üçüncü adım ise, toplumsal iş birliğinin bireyler tarafından rasyonel fikirler ve avantajlar sebebiyle gerçekleştirilmesidir. Görülmektedir ki Rawls'a göre toplumdaki iş birliğini mümkün kılan *karşılıklılık ilkesidir*. Bu ilke, genel faydanın sağlanabilmesi için karşılıklı olarak fedakarlıkta bulunmayı ifade ederek (Rawls, 2007: 61), bireyin yaptığına benzer bir şekilde gelecekte de kendisi için fedakarlık yapılacağı düşüncesine sahip olmak istemesini anlatır. Toplumsal iş birliği için bireyler arasında avantaja dayalı karşılıklılık bağı olmalıdır (Rawls, 2007: 62).

Rawls'a göre herkes iş birliği yapabilmek için eşit derecede asgari yeteneğe sahiptir. İş birliği için gerekli olan iki ahlaki yetenek, *iyi anlayışı kapasitesi* ile *adalet hissi kapasitesidir* ve herkeste bulunmaktadır. Adalet hissi kapasitesi, bireyin kamusal adaleti belirleyebilme, uygulayabilme ve bu doğrultuda hareket edebilmesini ifade eder. İyi anlayışı kapasitesi ise, bireylerin rasyonel bir biçimde iyi anlayışlarını ve çıkarlarını belirleyebilme ve değiştirebilme kapasiteleridir (Rawls, 2007: 64). Bu durumda bireylerin kendi çıkarları doğrultusunda rasyonel olarak karar verebildikleri, tartışabildikleri ve bir konsensüse varabildikleri düşünülmektedir. Çünkü Rawls'a göre (2007: 79) iyi düzenlenmiş demokratik bir toplum, herkes tarafından aynı adalet ilkelerinin kabul edildiği, siyasal ve toplumsal kurumların da iş birliğini içeren bir toplumdur. Örtüşen konsensüs de iş birliğini sağlamaya yönelik bir araçtır.

Rawls'a göre bireyler, rasyonel olarak uzlaşmaya varabilecek ve müzakere edebilecek kapasiteye sahiptirler. Müzakere yoluyla da örtüşen konsensüse varabilirler (Rawls, 2007: 94). Müzakere durumunda bütün bireyler tam bir özerlik statüsüne sahiptir. Rasyonel bir biçimde, herkes eşit şekilde kendisini ifade etmekte özgürdür (Rawls, 2007: 120). Bireyler özerkliklerini koruyarak, toplumda çatışan tüm kapsamlı değerleri siyasal alandan uzaklaştırmaktır. Bununla birlikte belirtmelidir ki örtüşen konsensüs, bireylerin müzakereye katılırken kendi felsefi, dini vb. gibi inançlarından bağımsız olmalarını ifade etmemektedir. Aksine bireylerin siyasal bir anlayışı onaylarken kendi kapsamlı görüşlerinden hareket ederek ve ona dayanarak siyasal bir anlayışı kabul etmeleri beklenmektedir (Rawls, 2007: 184). Dolayısıyla ne bireyin kendisi ne de diğerleri kendi kapsamlı doktrinlerinden vazgeçmektedirler.

Bu süreçte Rawls'un kendisine yönelttiği soru şu şekildedir: Her bireyin kendine ait çeşitli kapsamlı doktrinleri olduğu düşünülürse, kapsamlı doktrinlerin çatışmasının önlenmediği bir çoğulculuk durumu nasıl yaratılabilir? (Rawls, 2007: 191). Rawls'un bu soruyu cevaplamak için toplumdaki dört farklılık türünü ele alış biçimine değinilebilir. Bu farklılıklar şunlardır:

- a) Ahlaki ve zihinsel kapasite ile yeteneklerdeki farklılıklar
- b) Bedensel kapasite ve yeteneklerdeki farklılıklar, hastalık ya da kazaların doğal yeteneklere etkileri
- c) Vatandaşların iyi anlayışlarındaki farklılıklar (makul çoğulculuk olgusu)
- d) Zevkler ve tercihler (Rawls,2007: 219).

Örtüşen konsensüs sürecinde, bireylerin kabul edilebilir ve rasyonel gerekçeler göstererek kamusal tartışmaya dahil olması beklenmektedir. Birey, kendi kapsamlı doktrinlerini benimsemeyen gruplara da açılabilirdir (Rawls, 2007: 201). Ancak bu şekilde birey, kendisinin veya başkasının kapsamlı doktrinine bağlı kalmadan rasyonel bir düzlemde görüş birliğine varabilir. Bu durum Rawls için *makul çoğulculuk* kavramına tekabül etmektedir. Çünkü Rawls'a göre çoğulculuk ancak makul çoğulculuk düzleminde sağlanabilmektedir (Rawls, 2007: 30). Makul çoğulculuk, hoşgörü ilkesi temelinde örtüşen konsensüsü mümkün kılar. Hoşgörü ilkesiyle birey, kendi kapsamlı doktrinine duyduğu bağlılığı veya başkalarına karşı duyduğu önyargıyı göz ardı etmelidir (Rawls, 2007: 69). Dar bir görüşle değil, toplumsal çeşitliliği göz önünde bulundurarak uzlaşma yoluna gitmelidir (Rawls, 2007: 81).

Rawls'a göre (2007: 230) iyi düzenlenmiş toplumun bir diğer özelliği ise, iyi vatandaş kavramının siyasal kurumlar kapsamında ele alınmasıdır. Rawls, dört farklı erdem türü bulunduğunu ifade etmektedir. Bunlardan birincisi aile ve kişilerarası ilişkilere ait erdemler, ikincisi birlik ideallerin (meslek, kulüp, takım, üniversite ve kilise) olduğu erdemler, üçüncüsü dinsel ve felsefi doktrinlerle oluşturulmuş yaşam tarzı erdemleri ve dördüncüsü ise, bütün bunların dışında yer alan siyasal erdemlerdir. Rawls için hoşgörü ve karşılıklı güven gibi erdemler, siyasal erdemler içinde yer alan ve anayasal rejimin temel taşı olan erdemlerdir. Örneğin, din ve ırk ayrımcılıklarının önlenmesinin nedeni ne Platon veya Aristoteles'in düşüncelerindeki mükemmel devleti yaratmaktır ne de Katolik/Protestan devletlerinin uygulamaları gibi belirli bir dini resmileştirmektir. Rawls'a göre bu durumun tek nedeni, özgür ve eşit vatandaşların aralarındaki adil toplumsal iş birliğini sürdürebilmektir.

Toplumsal iş birliğinin sürdürülmesi noktasında siyasal erdemlerin canlı tutulması gerekmektedir. Bu nedenle Rawls'a göre (2007: 40) iyi düzenlenmiş bir toplumun sürdürülebilir olması için gerekli gördüğü noktalardan birisi de siyasal erdemlere en yüksek

oranda sahip grup olarak gördüğü bilgili insanların toplumdaki varlığıdır. Ona göre (Rawls, 2007: 240) siyaset konusunda bilgili olan ve siyasete aktif katılım gösteren vatandaşlar, toplumsal düzeydeki bu barış ortamının korunmasına katkı sağlamaktadırlar.

İyi düzenlenmiş toplumun bir başka özelliği de kamusal aklın mevcut olmasıdır. Rawls'a göre (2007: 248) kamusal akıl şu üç sebepten dolayı kamusal akıldır: birincisi, vatandaşın akıldır ikincisi, konusu kamunun iyiliğidir ve üçüncüsü, herkesin görüşünü içerir. Rawls'a göre (2007: 249) toplumla ilgili hususlar kamusal aklın konusu olup, kamusal akıl yalnızca sıradan vatandaşların akıldır. Bu nedenle kiliseler, bilimsel dernekler, profesyonel gruplar ve üniversiteler gibi kurumlar, kapsamlı doktrinlere sahip olduklarından dolayı kamusal akıl içine dahil edilmezler (Rawls, 2007: 254). Böylelikle Rawls, kamusal aklın içinden de kapsamlı doktrinleri uzaklaştırmaya çalışmıştır.

Rawls'un (2007: 233), toplumsal düzen içindeki belirli grupların veya bireylerin iyi hayat anlayışlarının, diğerlerinininkine karşı tercih edilmemesi gerekliliğini vurguladığı görülmektedir. Örneğin (Rawls, 2007: 234), çocukların eğitimi noktasında çeşitli kapsamlı doktrinler olduğundan bir fikir birliğine varılamayabilir. Ancak Rawls'a göre bütün çocukların eğitimi, anayasal ve vatandaşlık hakları doğrultusunda ve aynı zamanda siyasal erdemleri içerecek şekilde gerçekleştirildiğinde toplumsal iş birliği belirli bir kapsamlı doktrine başvurmadan sağlanabilir. Ancak her kapsamlı doktrin bu şekilde çözüme ulaşamayabilir. Rawls'a göre (2007: 502-503), kapsamlı doktrinlerin kamusal akılla ve müzakere yoluyla bir sonuca varamayacağı konular da bulunmaktadır. Örneğin kürtaj konu başlığı, her bireyin kendi ahlaki ve dini görüşüne göre farklı bir bakış açısına sahip olduğu çözümsüz kalacak bir başlıktır. Rawls'a göre böyle durumlarda uygulanabilecek tek çözüm yolu oylama yapmaktır.⁴

Rawls'a göre (2007: 236) bireysel ve toplumsal olarak *iyi olana* ulaşmak için tasarlanan bir toplumda, demokratik kurumlar ve hoşgörü ilkesi olmalıdır. Daha önce de ifade edilen karşılıklılık ilkesi gereğince böyle tasarlanan bir toplumda karşılıklı saygı mevcut olabilir. Toplumdaki bireyler, birbirlerinin amaçlarına ulaşmaları noktasında birbirlerine müdahale etmezler. Aksine birbirlerinin bu amaca ulaşması için gerekli araçların sağlanmasını isterler (Rawls, 2007: 237). Yalnızca siyasal düzeyde değil, toplumsal olarak da karşılıklı saygı toplumsal zeminde sağlanmış olur (Rawls, 2007: 238).

Rawls'a göre (2007: 251) iyi düzenlenmiş bir toplumda tek bir kapsamlı doktrin çözümlüğün desteğini almasına müsaade edilmemektedir. Çünkü azınlık üzerinde zorlayıcı bir kamusal güce dönüşerek bireysel özgürlükleri tehlikeye atabilir. Bu nedenle azınlıkta yer alan

---

⁴ Rawls burada, uzlaşma yoluna gidilmeye çalışılsa bile herkes tarafından kabul edilmeyecek ve sonucu çözümsüz kalacak olan kapsamlı doktrinleri ifade etmektedir (Rawls, 2007: 502-504).

kapsamlı doktrinlerin üzerinde baskı yaratılmaması için tek bir kapsamlı doktrine güç verilmekten kaçınılır. Bu nedenle Rawls özellikle (2007: 236) her bireyin dini ve ahlaki özgürlüklere sahip olarak yaşamasını “eşit vicdan özgürlüğü” başlığı altında ilkeleştirir. Rawls tarafından özellikle dini argümanlara yönelik geliştirilen bu ilke, dini özgürlükler konusunda *kimsenin kimseden daha az özgürlüğe razı gelmemesi* gerektiğini ifade etmektedir. Rawls’a göre siyaset teorisi, dinsel çeşitlilikleri de içine alarak “çoğulculuk gerçeğini” yeniden tanımlamalı ve buna uyum sağlamalıdır. Çünkü bireysel haklar ve özgürlükler ancak bu şekilde tam anlamıyla çoğulculukla uyumlu hale gelebilir (Kymlicka, 2016: 34).

Son olarak Rawls’un siyaset teorisinde yer alan çoğulculuk ve hoşgörüyü dair kapsayıcı nitelikte olan analizlerinin, eleştiriye tabi tutulduğu söylenmelidir. Avila (2011: 13-14) tarafından Rawls, hoşgörüyü çok fazla genişlettiği ve bu konudaki sınırları tam anlamıyla belirlemediği sebebiyle eleştirmiştir. Aynı şekilde Rossi (2013: 22-23) tarafından da Rawls, çoğulculuğun makul zeminde birleştirilmesi konusunda bireylerin ahlaki boyutunu ön plana çıkarması nedeniyle de eleştirilmiştir. Bu konuda Rawls’un öne sürdüğü ilkelerin meşruiyet derecesi de eleştiriler arasında yer almaktadır. Welburn’a göre (2013: 60) ise, iyi düzenlenmiş toplum anlayışı; nesilden nesile başarıyla aktarılan, nesiller arası bir adalete sahip istikrarlı bir toplum fikri sunmaktadır. Bu yönüyle de doğal olarak toplumsal ve hatta muhafazakar bir anlayışa izin vermektedir.

Sonuç

Bu çalışmada çeşitli farklılıklara, farklı iyi hayat anlayışlarına, inançlara ve değerlere sahip olan bireylerin bir arada yaşayabilmesi için gerekli olan çoğulculuk düşüncesi, Rawls’un iyi düzenlenmiş toplum anlayışı çevresinde ele alınmıştır. Bu doğrultuda öncelikle çoğulculuk ve hoşgörü kavramlarına değinilmiş, ardından kapsamlı doktrinler ve siyaset liberalizm ayırımına gidilerek çoğulculukla olan ilişkileri açıklanmıştır. Ardından Rawls’un iyi düzenlenmiş toplum anlayışı, devlet ve toplum başlıkları altında gruplandırılarak açıklanmıştır. Bu doğrultuda farklılıkların barış içinde yaşaması, bireysel özgürlüklerin topluma ve devlete karşı korunması, hoşgörünün ve çoğulculuğun genişletilmesi gibi noktalarda Rawls’un liberalizme katkı sunduğu ifade edilebilir.

Liberal demokrasilerde en iyi şekilde bir arada yaşamayı amaçlayan bir toplum düzeni inşa eden Rawls’un teorisinin merkezinde bireysel özgürlüklerin ve çoğulculuğun yer aldığı ifade edilebilir. Rawls, bireysel özgürlükleri en yüksek oranda korumaya çalışan çoğulcu bir toplum tasarlamak istemiştir. Öncelikle tasarlamış olduğu bu toplumda yer alan bireylerin kapsamlı doktrinlerine karşı, herkese eşit mesafede duran tarafsız bir liberal devlet mevcuttur.

Bu devletin ana görevi ise, anayasal ve yasal düzlemde bireylerin hak ve özgürlüklerini korumaktır.

İyi düzenlenmiş bir toplumda birey ve toplum arasındaki ilişki ise, toplumsal iş birliğiyle yürütülmektedir. Örtüşen konsensüs, toplumsal iş birliğini sağlayan kapsayıcı ve çoğulcu bir vasıttır. Daha önce de ifade edildiği gibi farklılıkların örtüşen konsensüs sürecinde masaya yatırılması, Rawls'un çoğulculuğu sağlayabilmek için hoşgörü ilkesine verdiği önemi göstermektedir. Rawls, bireylerin kendi kapsamlı doktrinlerinden vazgeçmeden ancak onları karşı tarafa da empoze etmeden gerçekleştirebilecekleri bir müzakere süreci üzerinde durmuştur. İyi düzenlenmiş bir toplum, eşit ve özgür vatandaşlardan oluştuğu için müzakereye katılım herkese açıktır. Dolayısıyla bu durumda Rawls'un, klasik liberalizmde yer alan çoğulculuk ve hoşgörü anlayışını daha da kapsayıcı bir hale getirdiği söylenebilir. Aynı zamanda bu yaklaşımla, azınlıkta olan farklılıkların, çoğunluğun karşısında kaybolmasının önüne geçildiği ifade edilebilir.

Rawls'un bir diğer katkısı da çoğulculuğu makul çoğulculuk olarak ele almasıdır. Bireylerin birbirlerine karşı olan siyasal erdemleri, özellikle hoşgörü gösterebilmek çoğulculuğun önemli koşullarından biridir. Bu noktada Rawls'un ifade ettiği gibi makul çoğulculuk içinde yer alarak kapsamlı doktrinleri siyasal adalet alanından uzaklaştırarak bir konsensüse varmak, çoğulculuğu en kapsamlı şekilde sağlamanın yoludur. Bu nedenle Rawls için çoğulculuğun toplumda uygulanabilir olmasının tek yolu, makul çoğulculuktur.

Rawls, çoğulculuğun ve hoşgörünün nesiller boyu devam edecek bir demokratik kültür oluşturduğuna dikkat çekmiştir. Bu kültürde, farklı hayat tarzlarına ve geleneklere sahip olan farklı birey ve grupların hepsine eşit ölçüde tarafsız kalınacaktır. Fakat bununla birlikte siyasal adalet ilkeleri de hiçbir kapsamlı doktrin üzerinden belirlenmeyecektir. Böylelikle bireylerin hakları ve özgürlükleri teminat altına alınacak ve bireyler kendi kapsamlı doktrinleri bakımından kısıtlanmayacaktır.

Bunlara ek olarak Rawls'un konuya dair bir başka katkısı da siyaset teorisinin, özellikle dinsel inançlar konusundaki çeşitlilikleri de içine alarak çoğulculuk gerçeğini yeniden tanımlayacağı yönündeki savıdır. Aksi takdirde bireysel hak ve özgürlüklerin çoğulculukla uyuşmayacağını düşünmektedir.

Sonuç olarak Rawls'un tasarladığı iyi düzenlenmiş toplum anlayışı farklı iyi hayat anlayışlarına sahip bireylerin, birlikte nasıl yaşayacaklarına yönelik birtakım siyasal ve toplumsal fikirlerini içermektedir. Bununla birlikte Rawls'un çoğulcu toplum düşüncesi, yukarıda daha önce ifade edilmiş olan ve çoğulculuğa atfedilen ilkeler (hoşgörü, seçme özgürlüğü, hümanizm, çeşitlilikler ve farklılıklar, doğruculuk ve bireysel özgürlük ilkeleri)

doğrultusunda değerlendirilebilir. Bu anlamda Rawls'un çoğulcu toplum tasvirinin, yukarıda ifade edilen altı maddenin tamamını da karşıladığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla “Birlikte nasıl yaşayabiliriz?” sorusunun cevaplanabilmesi noktasında Rawls'un çoğulcu toplumu net ve kapsamlı bir yanıt niteliğindedir.

KAYNAKÇA

- Avila, M. (2004). Political Liberalism and Asymmetrical Rights for Minority Comprehensive Doctrines. *Human Rights Review*, 5: 3-21.
- Avila, M. (2011). Human Rights and Toleration in Rawls. *Human Rights Review*, 12: 1-14.
- Cohen, A. J. (2004). What Toleration Is, *Ethics*, 115(1): 68-95.
- Crowder, G. (1994). Pluralism and Liberalism. *Political Studies*, 42(2), 293–305.
- Çelik, R. (2016). John Rawls'un Siyasal Liberalizmi ve Hoşgörü Üzerine. *Kayı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, (27): 183-200.
- Dzur, A. W. (1998). Value Pluralism versus Political Liberalism? *Social Theory and Practice* 24(3): 375-392.
- Horton, J. (1993). Liberalism, Multiculturalism and Toleration. In: Horton, J. (eds) *Liberalism, Multiculturalism and Toleration*. London: Palgrave Macmillan.
- Kocaoğlu, M. (2015). John Rawls Adalet Teorisi ve Temel Kavramları. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Kymlicka, W. (1992). Two Models of Pluralism and Tolerance. *Analyse & Kritik*, 13: 33-56.
- Lund, W. R. (1996). Politics, Citizens, and the Good Life: Assessing Two Versions of Ethical Liberalism, *Political Research Quarterly*, 49 (3): 479-504.
- Mandle, Jon; Reidy, David A. (2015). Liberalism as Comprehensive Doctrine *The Cambridge Rawls Lexicon*. (119), 445–446.
- Moore, M. (1991). Liberalism and the Ideal of the Good Life. *The Review of Politics*, 53(4): 672-690.
- Mulligan, T. (2015). The Limits of Liberal Tolerance. *Public Affairs Quarterly*, 29(3): 277-295.
- Murphy, A. R. (1997). Tolerance, Toleration, and the Liberal Tradition. *Polity*, 29(4), 593–623.
- Uslu, C. (2014). Liberal Tarafsızlık ve Modus Vivendi. *Turkish Studies*, 9(2): 1539-1556.
- Welburn, D. (2013). Rawls, the Well-Ordered Society and Intergenerational Justice. *Politics*, 33(1): 56-65.
- Rawls, J. (1975). Fairness to Goodness. *The Philosophical Review*, 84(4): 536-554.
- Rawls, J. (2007). Siyasal Liberalizm. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Rawls, J (2017). Bir Adalet Teorisi. Ankara: Phoenix Yayınları.

Rossi, E. (2013). Legitimacy, Democracy and Public Justification: Rawls' Political Liberalism Versus Gaus' Justificatory Liberalism. *Res Publica*, 20: 9-25.

Scheffler, S. (1994). The Appeal of Political Liberalism. *Ethics*, 105(1), 4–22.

Talisso, Robert B. (2008). Toward a Social Epistemic Comprehensive Liberalism. *Episteme*, 5(1), 106–128.

Yumate, Carla, Pluralism (January 1, 2015). *The Encyclopedia of Political Thought*, First Edition, Edited by Michael T. Gibbons, USA: John Wiley & Sons. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2830483>.